POLONO—HUNGARICA

Nyelvészet – Irodalom – Történelem – Kultúrtörténet

Az 1994. május 24-én és 25-én tartott nemzetközi tudományos konferencia anyaga

7

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Lengyel Filológiai Tanszék

BUDAPEST, 1995

POLONO -HUNGARICA

Nyelvészet- Irodalom-Történelem-Kultúrtörténet

VII

Főszerkesztő:
Bańczerowski Janusz

Szerkesztők:
Várnai Dorota és Benkovics Zita

Nyelvi lektorok:

Bańczerowski Janusz
Ráduly Zsuzsanna

A kötet megjelenését támogatta:

A Művelődési és Közoktatási Minisztérium
"K+F" Alapítványa,
Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Rektora,
A budapesti Lengyel Intézet

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Lengyel Filológiai Tanszék

BUDAPEST, 1995

EGY KÖZÉP-EURÓPAI UDVARIASSÁGI KIFEJEZÉS EREDETE ÉS KELET-EURÓPAI KISUGÁRZÁSA

Zoltán András

Az 1917 előtti Oroszországban a férfiak nem túl bizalmas, ugyanakkor nem is hivatalos, de udvarias megszólítási módja a *milostivyj gosudar'* ('kegyelmes uram') + keresztnév és apai név (tehát például *milostivyj gosudar', Ivan Ivanovič*) kifejezés volt.

Az orosz nyelvtörténeti szakirodalom e megszólítási mód megjelenését és elterjedését az oroszban Nagy Péter reformjaival hozza összefüggésbe. V. V. Vinogradov (1982, 64-65) arról ír, hogy Alekszej cárevicsnek Nagy Péterhez írt korai leveleiben még a hivatalos folyamodványok (čelobitnye) keleties, megalázkodó formulái olvashatók (*Gosudarju moemu batjušku, carju Petru Alekseeviču syniška tvoj, Aleška, blagoslovenija prosja, i čelom b'et*), míg az 1710-es évekre ezeket egy újabb megszólítás váltja fel (*Milostivejšij gosudar' batjuško!*). V. V. Vinogradov nem hagy kétséget afelől, hogy ez utóbbi megszólítási módot e u r ó p a i eredetűnek tartja ("Rekomenduetsja teper' evropejski-galantnyj stil' reči i povedenija" - i. m. 65), azt azonban nem részletezi, hogy mely európai nyelv(ek) mely kifejezése(i) szolgálhattak mintául az újabb - XVIII. sz. elejének tekintett - orosz megszólítás számára. Hasonló módon, csupán általánosságban nevezi "európai típusú" udvariassági kifejezésnek a *milostivyj gosudar'* (+ keresztnév és apai név) megszólítást Puskin levelezésében L. A. Bulachovskij (1957, 407) is.

A *milostivyj gosudar'* megszólítás esetében tehát pontosításra szorul a mintát szolgáltató nyelv kérdése, de a rendelkezésre álló adatok fényében pontosítható az átvétel ideje is. Ez a megszólítási forma ugyanis sokkal korábban kimutatható az oroszban, mint azt V. V. Vinogradov és L. A. Bulachovskij feltételezték. Az orosz cárokhoz intézett folyamodványokban ugyanis a *milostivyj gosudar' car'* megszólítás már a XVI. század végén előfordul elvétve, tömegesen pedig az 1613 utáni években (Volkov 1974, 94-95), vagyis ekkoriban vezethették be hivatalosan is. (Egy ideig felváltva használták a hasonló jelentésű *miloserdyj gosudar'* megszólítással, amelyet azonban a *milostivyj gosudar'* kifejezés hamarosan kiszorított, vö. Volkov, i. h.) A XVII. század második felében ez a megszólítási forma a magánlevelekbe is behatol; vö. pl.:

M[i]l[o]stivoi g[o]s[u]d[a]r' Andrěi Il'ič' zdravstvui o Christe na veki i prebyvai vo vsjakich radostjach (1681 - PRNR 11);

Gos[u]d[a]r[y]ně moei m[i]l[o]stivoi kormilice matuške kneině Arině Ivanovně Midka Michalkov čelom b'et (XVII. sz. vége - MDBP 42);

M[i]l[o]stivomu g[o]s[u]d[a]rju moemu bl[a]godatelju djaduške Vasilju Volodimeroviču pitemec" i věčnoi rab tvoi Romaško pad na zemlju rabskii čelom b'ju (1662 körül - Gramotki 24);

G[o]s[u]d[a]rju moemu m[i]l[o]stivomu ko mně kormilcu Andrěju Il'ičju rab m[i]l[o]sti tvoei i vskormlennik" bogatye tvoeja trapezy Petruška Melent'ev" čelom b'et" (1680 - PRNR 73).

A fenti példák azt mutatják, hogy a *milostivyj gosudar'* megszólítás már jóval Nagy Péter előtt elterjedt Oroszországban, mégpedig mind a hivatalos írásbeliségben, mind pedig a magánlevelezésben. Figyelemre méltó az is, hogy ez az új udvariassági kifejezés nem hirtelen váltotta fel a korábbiakat - amint arra V. V. Vinogradov és L. A. Bulachovskij megállapításai alapján következtethetnénk -, hanem kezdetben beleépült a *čelom b'ju, rab/cholop tvoj* stb. hagyományos moszkvai elemeket tartalmazó formulákba, mintegy új elemmel bővítve azokat. Nagy Péter korában mindössze annyi történt, hogy a hagyományos moszkvai elemeket divatjamúltnak érezték és elhagyták. Ezáltal a *milostivyj gosudar'* megszólítás mintegy hidat képez a Nagy Péter előtti és utáni kor nyelvi etikettje között, és újabb bizonyíték amellett, hogy számos, Nagy Péter korának tulajdonított nyelvi újítás behatóbb vizsgálat során korábbinak, esetenként lényegesen korábbinak bizonyulhat.

A szóban forgó kifejezés tömeges megjelenése a nagyoroszban, mint láttuk, csaknem egy évszázaddal megelőzi Nagy Péter korát. Az időrend pontosítása esetünkben maga után vonja a szóba jöhető idegennyelvi minták körének pontosítását is. A XVI-XVII. század fordulóján természetesen nem beszélhetünk valamiféle differenciálatlan európai hatásról a nagyoroszban, amint azt csak a XVIII. századi anyagot vizsgálva V. V. Vinogradov és L. A. Bulachovskij tették. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az orosz *milostivyj gosudar'* lehetséges forrásait kutatva számos fontos nyugat- és dél-európai nyelv a XVIII. századot tekintve sem jöhet szóba, mert nem ismer(t) ilyen típusú megszólítást, pl. az angol, a spanyol, az olasz vagy az újabb orosz nyelvtörténet szempontjából oly fontos francia. A XVI-XVII. században az európai hatások elsősorban a Lengyel - Litván Államon keresztül érik el Moszkvát, ezért nem tekinthető véletlennek, hogy ez a megszólítási mód éppen a XVII. század eleji "zavaros idők" (smuta) után, a lengyel-nyugatorosz-nagyorosz nyelvi kapcsolatok intenzív korszakában terjed el a nagyoroszban, amikor a moszkvai udvari és arisztokrata körökben divatba jön a lengyeles műveltség és vele együtt terjednek a lengyel nemesi viselkedésformák is ("politess s maneru pol' skogo", vö. Vinogradov 1982, 39; Issatschenko 1980, 296). Mivel a lengyel hatást Moszkva felé e korban többnyire a Lengyel-Litván Állam keleti területeinek nyugatorosz (óukrán/ófehérorosz) nyelve közvetítette, kézenfekvőnek tűnik az a feltételezés, hogy a *milostivyj gosudar'* megszólítás a nagyoroszban éppúgy nyugatorosz eredetű, mint maga a *gosudar'* szó is,

amely moszkvai uralkodói címként - kezdetben *gospodar'/ospodar'* alakban - a litván nagyfejedelmek *hospodar'* titulusának átvételeként még a XV. század közepén honosodott meg a nagyoroszban (vö. Zoltán 1983). Ez annál is valószínűbb, mivel a moszkvai feljegyzésekben fennmaradt diplomáciai dokumentumokban a litván követek nyilatkozataiban a *milostivyj* jelző a litván nagyfejedelemre vonatkoztatva már a XVI. század elején feltűnik, tehát olyan korban, amikor ezt a jelzőt Moszkvában a moszkvai nagyfejedelemre vonatkoztatva még nem használják. Így például a lengyel-litván követ Moszkvában 1503-ban ezzel vezeti be szavait "*pan naš milostivyj*, Aleksandr, korol' pol'skij i velikij knjaz' litovskij, kazal vašej milosti pověditi..." (PDP I, 365). Az egyházi szláv *milostivyj* melléknév természetesen korábban is ismert volt a nagyorosz nyelvterületen, de mindeddig csupán vallásos kontextusban használták, világi uralkodó címeként azonban csak ekkor bukkan fel Moszkvában, mégpedig először a litván nagyfejedelemre vonatkoztatva.

A nyugatoroszban - amely a lengyel-litván diplomácia nyelve is volt a XV-XVII. században Moszkva irányában - a *pan moj/naš milostivyj, hospodar' moj/naš milostivyj* megszólítás régebbi hagyománnyal rendelkezik és Nagy Kázmér lengyel király "orosz" (halicsi) kancelláriájára vezethető vissza. Így említik a lengyel uralkodót már egy 1353. évi halicsi oklevélben: "s prikazaniem' korolja kazimira *hospodarja našeho milostivoho"* (Kupčyns'kyj 1986, Nr. 2); később, amikor Jagelló Ulászló alatt a lengyel királyi "orosz kancellária" a litván nagyfejedelmi kancellária alapjává vált, állandósul ez a megszólítás a Litván Nagyfejedelemség nyugatorosz okleveleiben: *hospodarevi našemu milostivomu* (1386-1418, Rozov 1928, Nr. 18), *hospodarja našeho milostivoho* (1390, Rozov 1928, Nr. 23a). A XV. században a *hospodar'* szót a nyugatoroszban gyakran a *pan* polonizmus váltja fel: *panu moemu milostivomu* (1434, Rozov 1928, Nr. 71; 1435, Nr. 72; vö. még SSUM 1, 592). A *milostivyj* melléknév a megszólításban a XV. századtól gyakran felsőfokú alakban fordul elő: *panu našemu naim[i]l[o]stivšomu* (1436, SSUM 2, 16).

Hasonló megszólítást találunk a régi lengyelben is, bár adataink csak a XVI. század elejétől vannak, vö. pl.: "Czo iego Kroliew[ka Miłoścz *pan na[z Namiłościziw[]i* racził tho s Raddami swemi poczwierdzicz na wieczne czasy" (1512, List cechu rzeźników wrocławskich - Chrest. stp. 217; "Krol Jego Miłość, *Pan nasz Miłościwy"* (1534, List Mikołaja Działyńskiego - Chrest. stp. 219); *panu memu miłościwemu, pan nasz namiłościw(ej)szy* (SłP XVI w. 14 , 195-197).

Mind a nyugatoroszban, mind a lengyelben - de néhány korai nagyorosz adatban is - a legfeltűnőbb a szórend, amely egyáltalán nem szláv jellegű. Mindez megerősíti azt a következtetésünket, hogy a szóban forgó kifejezés mindkét nyelvben a középkori latin *dominus noster clementissimus* udvariassági formulának a szórendet is tekintve pontos tükörfordítása.

Irodalom

Bulachovskij 1957 - L.A. Bulachovskij, Russkij literaturnyj jazyk pervoj poloviny XIX veka: Leksika i obščie zamečanija o sloge. Vtoroe izdanie, peresmotrennoe i dopolnennoe. Kiev 1957.

Chrest. stp. - W. Wydra, W. R. Rzepka, Chrestomatia staropolska: Teksty do roku 1543. Wrocław etc. 1984.

Gramotki - Gramotki XVII - načala XVIII veka. Izdanie podgotovili N. I. Tarabasova, N. P. Pankratova pod red. S. I. Kotkova. Moskva 1969.

Issatschenko 1980 - A. Issatschenko, Geschichte der russischen Sprache, 1. Band, Von den Anfängen bis zum Ende des 17. Jahrhunderts. Heidelberg 1980.

Kupčyns'kyj 1986 - O. A. Kupčyns'kyj, P'jat' staroukrajins'kych hramot XIV st. - In: Movoznavstvo, 1986, 1, 59 - 64.

MDBP - Moskovskaja delovaja i bytovaja pis'mennost' XVII veka. Izdanie podgotovili S. I. Kotkov, A. S. Orešnikov, I. S.Filippova. Moskva 1968.

PDP I - Pamjatniki diplomatičeskich snošenij Moskovskogo gosudarstva s Pol'sko-Litovskim gosudarstvom, t. I. Izd. 2-e. Sankt-Peterburg 1892. (= Sbornik Russkogo istoričeskogo obščestva 35).

PRNR - Pamjatniki russkogo narodno-razgovornogo jazyka XVII stoletija (Iz fonda A. I. Belobrazova). Izdanie podgotovili S. I. Kotkov, N. I. Tarabasova. Moskva 1965.

Rozov 1928 - V. Rozov, Ukrajins'ki hramoty, t. I: XIV v. i perša polovyna XV v., Kyjiv, 1928.

SIP XVI w. - Słownik polszczyzny XVI w. I .- Wrocław etc. 1966.

SSUM - Slovnyk staroukrajins'koji movy XIV-XV st. 1 - 2. Kyjiv 1977-1978.

Vinogradov 1982 - V. V. Vinogradov, Očerki po istorii russkogo literaturnogo jazyka XVII-XIX vekov. Izd. 3-e. Moskva 1982.

Volkov 1974 - S. S. Volkov, Leksika russkich čelobitnych XVII veka: Formuljar, tradicionnye ètiketnye i stilevye sredstva. Leningrad 1974.

Zoltán 1983 - A. Zoltán, K predystorii russk. gosudar'.- In: Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 29, 1983, 71-110.